

El treball domèstic i la reproducció social*

Cristina Carrasco

Professora del Departament de Teoria Econòmica
Universitat de Barcelona

Data de recepció: desembre 1993

Resum

Per perpetuar-se a si mateixa, qualsevol societat, en qualsevol temps o lloc, necessita la confluència de la reproducció de les espècies i de la producció de béns. La relació entre l'una i l'altra ha tingut diverses configuracions històriques.

En les societats occidentals actuals el sistema socio-econòmic pot ser vist constituït pels dos subsistemes bàsics, caracteritzats per l'esfera industrial —produir per a l'exterior— i l'esfera domèstica —producció per al consum familiar—. Addicionalment, s'hi pot incloure un tercer subsistema: l'esfera pública, la qual té un paper bàsicament redistributiu.

L'objectiu general del treball és el d'analitzar el paper del treball domèstic en la reproducció social. Des del marc teòric establert es desprèn que cada família, per garantir la seva supervivència i reproducció, combinarà tres tipus d'ingressos: l'ingrés monetari (assalariat i no assalariat), els serveis proporcionats per les administracions públiques (salari social) i el treball domèstic. El seu pes relatiu variarà segons el grup social al qual pertany la família. Conseqüentment, per a qualsevol mesurament del treball domèstic mínimament realista, els grups socials s'han de considerar de manera separada a fi d'establir les necessitats de cada grup.

L'objectiu concret va ser el d'establir una mesura relativa del treball domèstic, és a dir, analitzar la proporció de les necessitats totals de la família cobertes per la producció domèstica en relació als altres dos mitjans, és a dir: l'ingrés monetari i els serveis públics. El treball de camp es dugué a terme a l'Àrea Metropolitana de Barcelona durant el mes de febrer de 1990.

Paraules clau: Producció, reproducció.

Resumen. *El trabajo doméstico y la reproducción social*

Para perpetuarse a sí misma, cualquier sociedad, en cualquier tiempo o lugar, necesita de la confluencia de la reproducción de las especies y de la producción de bienes. La relación entre la una y la otra ha tenido varias configuraciones históricas.

En las actuales sociedades occidentales, el sistema socio-económico puede ser visto como constituido por los dos subsistemas básicos, caracterizados por la esfera industrial —producir para el exterior— y la esfera doméstica —producción para el consumo familiar.

* Traducció del castellà a càrrec d'Hermínia Pujol.

Adicionalmente, un tercer subsistema puede estar incluido: la esfera pública, la cual tiene un papel básicamente redistributivo.

El objetivo general del trabajo es el de analizar el papel del trabajo doméstico en la reproducción social. Desde el marco teórico establecido se desprende que cada familia, para garantizar su supervivencia y reproducción, combinará tres tipos de ingresos: el ingreso monetario (asalariado y no asalariado), los servicios proporcionados por las administraciones públicas (salario social) y el trabajo doméstico. El peso relativo de cada uno de ellos variará según sea el grupo social al cual pertenece la familia. Consecuentemente, para cualquier medición del trabajo doméstico mínimamente realista, los grupos sociales se han de considerar de forma separada a fin de establecer las necesidades al respecto de cada grupo.

El objetivo concreto fue el de establecer una medida relativa del trabajo doméstico, es decir, analizar la proporción de las necesidades totales de la familia cubiertas por la producción doméstica en relación a los otros dos medios, es decir: el ingreso monetario y los servicios públicos. El trabajo de campo se llevó a cabo en el Área Metropolitana de Barcelona durante el mes de febrero de 1990.

Palabras clave: Producción, reproducción.

Resumé. *Travail domestique et reproduction sociale*

Pour se perpétuer, toute société, quelquesoit ses contextes temporels et spatiaux, nécessite le concours de la reproduction des espèces et de la production des biens et reproduction humaine.

Dans les sociétés occidentales actuelles, le système socio-économique peut être considéré comme constitué par les deux sous-systèmes, caractérisé comme la sphère industrielle —qui produit pour l'extérieur— et la sphère domestique —qui produit pour la consommation familiale de la maison—. On peut ajouter à cela un troisième sous-système: la sphère publique, qui a fondamentalement un rôle de redistribution.

Le principal objet de cet recherche est celui d'analyser le rôle du travail domestique dans la reproduction sociale. À partir des cadres théoriques établis il en découle que chaque famille, pour garantir sa survivance et sa reproduction, combinera trois revenus: les revenus monétaires (salaires et non-salaires), les services de l'administration publique (salaire social) et le travail domestique. Le poids relatif de chaque un variera en fonction du groupe social auquel appartient la famille. Il apparaît alors que pour n'importe quelle mesure minimum réaliste du travail domestique, les groupes sociaux doivent être considérés séparément, afin d'établir pour chaque groupe les conditions à tenir en compte.

L'objectif concret était celui d'établir une mesure relative du travail domestique, c'est à dire, d'analyser la proportion des nécessités totales de la famille qui sont couvertes par la production domestique par rapport des deux autres voies, concrètement les revenus monétaires et les services publics. Le travail de terrain a eu lieu dans l'Aire Métropolitaine de Barcelone en Février 1990.

Mots-clés: Production, reproduction.

Abstract. *Domestic work and social reproduction*

In order to perpetuate itself, any society, whatever its time or place, requires the reproduction of the species and the production of goods. The relation between two has varied throughout. In present day Western societies, the socio-economic system can be defined as consisting of two basic sub-systems, as the industrial sphere —producing for the exterior— and the domestic sphere —producing for domestic consumption—. In addition, a third sub-system could be included: the public sphere, with a basically redistributive role.

The general goal of the study was to analyze the role of domestic work in social reproduction. From the theoretical framework established it follows that in order to guarantee its survival and reproduction every family will combine three means of income: monetary income (salary and non salary), services provided by public administrations (social salary) and domestic work. Their relative importance of each will vary according to the social status of the family. Therefore, for any minimally realistical measurement of domestic work, social groups must be considered separately to establish the requirements in this respect for each group.

The specific goal was to establish a relative measurement of domestic work, that is, to analyze the proportion of the family's total needs covered by domestic production in relation that be covered through the other two means, namely, monetary income and public services. The associated field work was carried out in the Barcelona Metropolitan Area in February, 1990.

Key words: Production, reproduction.

Sumari

Introducció	Valoració i objectius
El marc de l'anàlisi	Resultats i conclusions

Introducció

Aquesta exposició és un resum del treball que porta el mateix nom i que va ser realitzat per un equip dirigit per Cristina Carrasco. El treball va ser subvencionat i posteriorment publicat per l'Institut de la Mujer a la Serie Estudios núm 28. Aquí fem una descripció completa del desenvolupament de la investigació, els problemes tècnics que van sorgir i les dades desagregades.

L'objectiu general era el d'analitzar el paper del treball domèstic en la reproducció social. El rerafons teòric de l'anàlisi són els models reproductius cultivats per la tradició clàssica d'economia i reconstruïts per Piero Sraffa. La modelització va permetre plantejar les interrelacions entre els sistemes de producció «normal» i de producció domèstica i després s'utilitzà per tractar, a nivell empíric, les possibilitats de reproducció dels diferents grups socials, separant en cada cas la part que en la reproducció correspon als sous, al treball domèstic i als serveis públics.

La part central de l'estudi, l'anàlisi empírica dels supòsits apuntats, presentava dos problemes. Primer, un problema que és a mig camí entre la teoria i la pràctica, que a l'hora es descompon i es concreta en el problema de la valoració d'un tipus de treball que no es paga, que no té preu en el mercat, i en el problema de l'elecció del procediment de valoració. Mentre que el primer problema respon, per dir-ho d'alguna manera, a dificultats objectives, a la «invisibilitat comptable» del procés, el segon, l'elecció del criteri de valoració, depèn de la intenció teòrica, de quin sigui el propòsit.

L'altra dificultat estava relacionada amb la manca d'informació empírica per mesurar l'abast dels models i les suposicions. La manca d'aquest mate-

rial, o la inadequació del que hi ha disponible, va fer veure la conveniència de realitzar una enquesta ajustada al propòsit de la nostra investigació. De totes maneres, els mitjans disponibles imposaven la modèstia i vam haver de conformar-nos amb un exercici d'exploració empírica que, sense arribar a ser una enquesta en un sentit estricte, proporcionava dades suficients per proposar les hipòtesis. A partir d'una mostra per quotes, es van entrevistar 250 dones de l'Àrea metropolitana de Barcelona mares de dos fills menors de 16 anys i que visquessin amb la seva parella. L'elecció d'aquest moment del cicle familiar responia a consideracions de caràcter reproductiu. Aquest treball de camp es va realitzar al febrer de 1990.

A continuació es presenta, en primer lloc, un esquema del model utilitzat, seguit d'un comentari sobre els problemes de valoració en relació amb els objectius perseguits i, per últim, es presenten de manera molt resumida els resultats que permeten arribar a alguna conclusió.

El marc de l'anàlisi¹

L'esquema bàsic plantejat és que des d'un punt de vista globalitzador i des d'un nivell d'abstracció elevada es pot considerar qualsevol sistema social com un conjunt de subsistemes socials i econòmics relacionats entre si mitjançant una xarxa complexa d'interaccions.

És raonable identificar dos d'aquests components com a essencials: el subsistema de producció material i el subsistema de reproducció humana. Això significa (una cosa que és de sentit comú) que a qualsevol societat, en qualsevol època i lloc, li ha calgut per a la seva perpetuació la reproducció de l'espècie i la reproducció material necessària per a la seva subsistència. El dos subsistemes, com a elements relativament autònoms, presenten unes determinades relacions internes de producció o reproducció, però com a parts que formen una totalitat s'articulen entre ells establint una interdependència que regeix tant l'existència i continuïtat de cadascuna com la mateixa societat. El fet que existeixi una autonomia relativa permet que cada subsistema pugui manifestar un desenvolupament dinàmic diferent, la qual cosa, en determinats moments, pot traduir-se en canvis o col·lapse del sistema social. Depenent del lloc i de l'època aquests processos assumeixen característiques particulars, és a dir, cada sistema social real està històricament determinat. Això fa que sigui necessari identificar la seva estructura particular en cada cas concret.

Així, la relació entre els subsistemes ha format diverses configuracions històriques. Durant un període llarg els dos processos reproductius tenien lloc en el mateix espai físic. Les relacions de producció i les relacions familiars es

1. A CARRASCO, C. (1991). *El trabajo doméstico. Un análisis económico*. Madrid: Ministerio del Trabajo y Seguridad Social. Col·lecció Tesis Doctorales, es realitza un estudi del treball domèstic com a element de la reproducció social. Per això es desenvolupa un primer model teòric de reproducció simple que és el que es va utilitzar en aquesta investigació i es descriu breument a continuació.

confonien i no era fàcil marcar una línia divisòria entre l'economia de la casa i la de la comunitat.

En tot cas, no serà fins a l'arribada del capitalisme que es produirà una separació física del lloc de producció material (la fàbrica) i el lloc de reproducció humana (la casa). Els dos processos de treball arribaran a ser completament estranys un a l'altre. Cada esfera realitzarà una funció específica establint-se una frontera clara entre les dues.

En el cas concret del sistema social capitalista, aquest es pot caracteritzar, per una banda, pels dos sistemes bàsics de producció que ja s'han mencionat (que en direm esfera industrial i esfera domèstica) i, per l'altra, per un sistema redistributiu: l'esfera pública. En l'esfera industrial té lloc el procés de producció i de reproducció material, és dir, de béns i serveis orientats al mercat. En l'esfera domèstica té lloc el procés de producció i reproducció de les/els individus/us. A diferència dels sistemes socials anteriors, on la producció social i la producció domèstica eren poc diferenciades, en el capitalisme apareixen com a processos aparentment paral·lels, independents i sense relació. De tota manera, estan altament integrats o, més ben dit, són dos aspectes d'un procés únic.

A l'esfera industrial es produeixen les mercaderies, és un procés que requereix necessàriament, a més de les mercaderies, la força de treball. Aquesta última, essencial per al funcionament de l'economia capitalista, es reproduceix al marge de les normes de producció d'aquest sistema: la seva reproducció i manteniment es realitza a l'esfera domèstica. Alhora l'esfera domèstica, per reproduir les/els individus/individus i reproduir-se a si mateixa, depèn de la producció industrial; aquesta relació es concreta en les variables distributives: sous i benefici. Aquests sous, generalment, no cobreixen els costos de reproducció de la força de treball; això fa que s'hagi de realitzar un treball addicional per transformar en béns consumibles els béns no directament consumibles adquirits en el mercat. Finalment, l'esfera que en diem pública, la qual suposem raonablement com no productiva, té com a funció prioritària la redistribució dels ingressos: recapta impostos que són revertits sobre l'esfera domèstica en forma de serveis públics gratuïts. Tènim, doncs, dues relacions bàsiques d'intercanvi entre les dues esferes: un salari que s'intercanvia per força de treball i mercaderies que s'intercanvien per diners. En conjunt, representa la reproducció de dones i d'homes (força de treball i/o treballadores/ors domèstiques/tics) i de béns per mitjà de dones, homes i béns.

Valoració i objectius

El nostre objectiu més general, analitzar el paper del treball domèstic en la reproducció social, ens va obligar a encarar el problema de la valoració, i això va portar dues fonts de dificultat, una més deutora de la nostra intenció teòrica i una altra més tributària de problemes estrictes de valoració.

D'acord amb el marc teòric exposat, per assegurar la subsistència de la família cal combinar tres tipus d'elements: la renda en diners (salarial i no salarial),

els serveis oferts per les administracions públiques (sou social) i el treball domèstic. Segons quina sigui la classe social a què pertany la família, el pes relatiu d'aquests components és diferent. Així, és probable que quant més elevades siguin les rendes monetàries més serveis privats s'utilitzaran (sanitat, educació, etc.) i menys treball domèstic es realitzarà perquè es pot adquirir en el mercat en una proporció més gran. A més, l'estructura del treball domèstic també variarà: és possible que unes famílies dediquin més temps als fills i a les filles, que unes altres dediquin més temps a la neteja, i unes altres a les tasques d'organització i gestió. D'aquesta manera, el treball domèstic presenta una configuració diferent segons el grup social al qual pertany la família. Per tant, qualsevol valoració mínimament realista del treball domèstic exigeix una desagregació per classes socials que permeti establir les necessitats d'aquest tipus de treball en l'interior de cada grup social.

En segon lloc, sorgeixen d'altres problemes directament relacionats amb la valoració del treball domèstic². El procediment de valoració depèn de l'objectiu que es persegueix. Per exemple, per estudiar comparativament la distribució d'aquest treball entre els diferents membres de la família, només cal fer l'estimació del nombre d'hores que hi dedica cadascun i desagregar-lo de la manera que es consideri convenient. Així no caldria ni un mètode de valoració. En canvi, si l'objectiu és corregir la comptabilitat nacional, interessa la quantitat d'*output* total produït independentment de les relacions sota les quals s'ha realitzat aquesta producció i, per tant, hauria de valorar-se la producció domèstica a preus de mercat. Aquí interessa el valor dels béns i serveis produïts a la llar que són necessaris per a la reproducció de la família, els béns i els serveis, que si no són produïts a la llar hauran de ser adquirits en el mercat.

D'acord amb el nostre interès, hauríem de determinar la remuneració mínima necessària per assegurar la reproducció de la família sense necessitat de realitzar cap més tipus de treball. Però establir quin nivell de remuneració permet a la família reproduir-se en el seu grup social, és a dir, el nivell de renda que li permet reproduir el seu estatus de classe, suposa el perill de caure en tautologia, de relacionar circularment el nivell de renda i les necessitats de reproducció dins de cada grup social. Per evitar aquesta dificultat va resultar convenient una aproximació indirecta. A causa del nostre objectiu d'analitzar el paper del treball domèstic en relació amb les possibilitats de reproducció de la família, realitzarem una valoració relativa d'aquest treball: la proporció de les necessitats totals de la família que eren cobertes per la producció domèstica respecte a la satisfeta pels altres dos components: les rendes en efectiu i els serveis públics. Això ens va permetre observar les diferents ponderacions que feien els diferents grups socials d'aquestes fonts de recursos d'acord amb les seves necessitats. D'aquesta manera, es van poder identificar les necessitats de reproducció sense remetre's directament, i tautològicament, al nivell de renda.

2. Els mètodes de valoració del treball domèstic desenvolupats i utilitzats per diverses/diversos autores/autors, els problemes que presenta cadascun i una àmplia bibliografia sobre la qüestió es pot consultar a Carrasco (1991).

En aquest context resulta més adequat valorar l'*output* domèstic a preus de mercat. Les limitacions pressupostàries del nostre treball van impedir aquesta valoració, ja que exigia elevats costos d'informació. De manera que no vam tenir cap més alternativa que valorar el treball domèstic des d'una aproximació salarial.

Resultats i conclusions

La realització de l'enquesta va permetre obtenir una estimació del valor dels tres tipus de «rendes» que reben les famílies: les rendes en diners, els serveis públics o subvencionats i el treball domèstic. La manera com es van obtenir aquestes valoracions es troben detallades en el treball original. En tot cas, val la pena insistir en el fet que valoracions d'aquest tipus —com moltes altres en economia— s'han de considerar com a tendències i no com a dades reals absolutes.

En relació amb les rendes salarials i no salarials, per als nostres propòsits resultava suficient una classificació tradicional dels segments socials, segons el nivell d'ingressos. La pregunta no era oberta, sinó que situava les famílies en sis trams que posteriorment van ser reagrupats en tres. Per aproximar el valor de les rendes mitjanes per al grup social es va utilitzar en cada cas el valor més elevat de l'escala.

En l'apartat de salari social es van considerar els serveis gratuïts o subvencionats que les famílies reben de les administracions públiques: béns i serveis que, de no obtenir-los per aquesta via, la família hauria d'adquirir-los en el mercat. Els serveis considerats es van dividir en tres apartats: ensenyament, altres serveis per als infants (colònies d'estiu, activitats extraescolars, etc.) i sanitat. En termes generals, la valoració es va fer a partir del preu d'un servei semblant que s'ofereix en el mercat.

De les tres «rendes» que utilitzen les famílies per cobrir les necessitats de subsistència i reproducció, el treball domèstic és, sense cap dubte, el més complicat de valorar. L'aproximació es va realitzar a partir dels tres mètodes més utilitzats, el del cost d'oportunitats, el del cost de reemplaçament i el del cost del servei, encara que fou aquest últim l'utilitzat per l'anàlisi, ja que vam con-

Rendes familiars mensuals (pres.).

	Classe baixa	Classe mitjana	Classe alta
Ingressos monetaris	132.400 (31,3%)	266.600 (50,1%)	633.800 (77,3%)
Salari social	75.419 (17,8%)	47.496 (8,9%)	18.130 (2,2%)
Treball domèstic	214.831 (50,9%)	217.665 (40,9%)	168.516 (20,5%)
Total	422.650 (100%)	531.760 (100%)	820.450 (100%)

siderar que, per al nostre objectiu, era el mètode més adequat: si es vol substituir totalment el treball domèstic per serveis adquirits en el mercat, és assenyat pensar que, almenys alguns, hauran de tenir alguna especialització. Els indicis que les coses són així els proporcionen les famílies de classe alta: disposen de més d'una empleada/empleat de la llar, les tasques estan repartides (gestió o administració, cuina, etc.).

En primer lloc, cal fer el comentari en relació amb ingressos monetaris. Com ja se sap per les estadístiques, aquesta és la dada més difícil d'obtenir, sobretot en els grups de rendes altes, senzillament perquè no es diuen els ingressos reals. Això fa que les rendes dels grups mitjans i alts apareguin més baixos del que realment són. De tota manera, tal com es veurà, això reforça els resultats obtinguts. Els ingressos monetaris del grup de renda baixa corresponen, per terme mitjà, al salari d'un obrer més els ingressos per tasques domèstiques de la dona.

Com era previsible, a mesura que augmenten els ingressos monetaris, el salari social i el treball domèstic disminueixen. El treball domèstic es manté relativament constant entre la classe baixa i la mitjana i disminueix, a voltant d'un 22%, en la classe alta. A aquesta diferència quantitativa cal afegir la qualitativa (cosa que no és objecte d'estudi en aquest treball): quan es va pujant per la piràmide social, canvia també la composició del treball domèstic. De totes maneres, no ha d'estranyar que el treball domèstic es mantingui relativament constant, com a mínim en les hores comptabilitzades. Això reflecteix una característica bàsica d'aquest tipus de treball: la seva extensió al llarg de tota la jornada. Fet que tampoc és aliè al component que el treball domèstic té de rol, de ritual de dominació repetit en el que un grup humà (les dones) té assignat un conjunt de tasques.

Ara bé, que el valor del treball domèstic no variï significativament d'una classe a l'altra en termes absoluts no vol dir que tingui el mateix significat econòmic per a cada grup social. D'acord amb els resultats obtinguts, la classe baixa amb les característiques que considerem subsisteix amb un «salari» global de 422.650 ptes., del qual el 50,9% correspon al treball domèstic, el 31,3% a les rendes monetàries (salarials en la majoria) i el 17,8% al salari social. Seria exagerat afirmar que el salari global calculat es correspon amb el salari que permet la reproducció de l'estatus social de la classe baixa, el salari de subsistència històric del qual parlaven els clàssics. De tota manera, hi ha motius per pensar que no es tracta d'una mala aproximació. En primer lloc, sembla raonable suposar que tant el salari social com el treball domèstic són difícils de reduir, de manera que la reducció del salari de subsistència només es podria aconseguir a través d'una reducció dels ingressos monetaris. Les respostes de les entrevistades de classe baixa a les últimes preguntes del qüestionari (preguntes obertes orientades a captar de manera indirecta els nivells de subsistència), quan troben dificultats per assenyalar quin consum reduirien si fos necessari, o afirmar quin treball domèstic seguirien realitzant si tinguessin una renda més alta per així poder comprar béns necessaris, convida a pensar que les rendes salarials d'aquestes famílies ja són molt ajustades. Per tant, es pot considerar la xifra de

400.000 ptes. com una aproximació suficient al «salari de subsistència històrica», al salari que hauria de rebre's entre rendes salarials i salari social per reproduir-se sense necessitat de treball domèstic. En tot cas, la dada important és aquest 50,9% de les necessitats familiars que queden cobertes amb el treball domèstic. Encara que el «salari de subsistència» no estigués gaire ajustat, és un percentatge prou significatiu per poder arribar a la conclusió que la classe baixa necessita el treball domèstic per assegurar la seva subsistència i reproducció.

La situació de la classe mitjana no és substancialment diferent de la de la classe baixa en referència a les necessitats del treball domèstic. L'augment de renda monetària es destina fonamentalment a contractar, de manera privada, els serveis oferts per l'administració pública i a incrementar uns altres tipus de consum. Així, encara que les rendes globals siguin un 26% superiors de les de la classe baixa, el treball domèstic continua representant un percentatge molt significatiu, el 40,9%. Per tant, la conclusió no és gaire diferent de l'anterior: la classe mitjana no pot subsistir ni reproduir-se sense realitzar treball domèstic.

Les diferències de la classe alta són més agudes (i significatives) quan posem atenció a la distribució de la renda global entre els tres tipus d'ingressos considerats: el salari social es gairebé insignificant (2,2%), el treball domèstic disminueix notablement (20,5%) i les rendes monetàries ocupen el percentatge més important (77,5%). A més, cal observar que els ingressos monetaris de la classe alta (633.800 ptes.) superen àmpliament les rendes totals de la classe mitjana (531.760 ptes.), cosa que no passa en la classe mitjana, on els ingressos monetaris (266.600 ptes.) són molt inferiors a les rendes totals de la classe baixa (422.650 ptes.). Això indicaria que la classe mitjana no està en condicions de reproduir-se ni tant sols al nivell de classe baixa amb els seus ingressos monetaris. En canvi, la situació de la classe alta és molt diferent: només amb els seus ingressos monetaris sobrepassa les possibilitats de reproducció de la classe mitjana.

Amb l'evidència de les dades, és difícil mantenir ara que les famílies estudiades de la classe alta necessitin el treball domèstic per assegurar la seva reproducció. És molt probable que poguessin adquirir tots els serveis necessaris en el mercat.

En conclusió, i sense por de patir grans equivocacions, es pot afirmar que els resultats obtinguts són compatibles amb la hipòtesi que manté que el treball domèstic (realitzat fonamentalment per les dones) encara és imprescindible per a la reproducció del sistema socioeconòmic. Per tant, és innegable que la participació de les dones en la producció i en l'economia és notablement superior al que el discurs i les xifres oficials ens volen fer creure.